

УДК 82-1:82-94

Крикавська О.

ЖАНРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ БІОГРАФІЧНОГО ПИСЬМА

У статті проводиться аналіз жанрових особливостей біографічної літератури, досліджуються фактори, які мали вплив на її розвиток. Окреслюються спільні та відмінні риси літературної біографії й біографічного роману з точки зору специфіки їх наративної організації. Аналіз історичних ресурсів біографічної традиції в англійській літературі виступає необхідним контекстом дослідження.

The article deals with genre peculiarities of the biographical literature. The factors that influenced its development are under consideration. Common and distinctive features of the literary biography and biographical novel are outlined from the viewpoint of their narrative organization. Analysis of historical resources of the English biographical tradition serves as a context of the research.

Упродовж усієї історії світової художньої літератури, починаючи від античності і до початку ХХІ ст., біографія і біографічний роман належали до найпопулярніших жанрів. Осмислення їхніх особливостей на сучасному етапі літературного розвитку потребує чіткого усвідомлення тих гострих жанрологічних проблем та суперечностей, які поставали у літературознавстві в ХХ ст. і які на сьогодні залишаються не менш актуальними. Насамперед, це жанрові визначення літературної біографії і біографічного роману та їх співвідношення, а також вплив новітніх поетологічних інновацій на біографічне письмо.

Вихідними положеннями у вивченні біографічної літератури будемо вважати розуміння перманентності розвитку літературних жанрів, а також наявність у будь-якому жанрі сталих і змінних складових. На ці властивості неодноразово вказували і російські, і українські вчені, зокрема, М. Бахтін, Г. Поспелов, Ю. Лотман, Р.

Гром’як, Н. Копистянська та інші. В сучасних жанрових теоріях західних учених також наголошується на необхідності враховувати крім класичних принципів класифікації жанрів трансформаційні процеси у їхньому розвитку (Ж. Дерріда, Цв. Тодоров). Один з провідних сучасних літературознавців Аластер Фовлер, зокрема, вважає, що в жанрологічних уявленнях повинні вивчатись принципи трансформативності і комбінаторики жанрів, ефекти плінності, хаосмосу, непередбачуваності [11].

В історії літературних жанрів біографічні жанри належать до найдавніших. Їхньому становленню сприяв інтерес до психології індивідуума, увага до характеру людини та її дій, що з’являються в пізньоантичний період світової історії, найвидатнішими представниками якого були Плутарх і Гай Светоній Транквіл. Від того часу бере свої початки і проблема класифікації біографічних жанрів. Одне з перших визначень жанру біографії належить Плутарху. В першій частині книги про Олександра Македонського в “Порівняльних життєписах” він, усвідомлюючи себе біографом, описує цей жанр наступним чином: “Ми пишемо не історію, а життєписи, і не завжди в найславетніших діяннях є очевидною доброчинність чи розпусність, але часто якийсь незначний вчинок, слово чи жарг краще виявляють характер людини, ніж битви, в яких гинуть десятки тисяч... хай нам буде дозволено заглибитись у вивчення ознак, що відображають душу людини, і на основі цього скласти кожний життєпис...” [10: 361-362].

Російський літературознавець і культуролог С. Аверінцев, аналізуючи роль Плутарха, творча діяльність якого припадає на період “породження відцентрових, антимонументалістських тенденцій культури” [1: 642] у становленні біографічного письма, зазначає, що “перед Плутархом постало завдання розробити біографію як моралістично-психологічний етюд” [1: 653]. Саме тому в життєписах грецького мислителя простежується оціночний принцип у виборі персоналій, а також платонівська категорія “великої натури”. Плутарх обирає тих видатних діячів, які, на його думку, по-перше, були непересічними особистостями, і по-друге, відповідали його настанові на моральні приклади та міркування. “В основу збірника, – пише С. Аверінцев, – покладено не цікавість – а пієтет, не морально байдужу ідею “знаменитості” – а нормативну концепцію

“видатної людини” [1: 653]. Відтак, саме грецький біограф Плутарх вперше окреслив один з найважливіших параметрів біографії – необхідність відтворювати багатство людської особистості, великої натури, яка утаємничує великі чесноти або великі пороки.

Отож, починаючи від античності, триває плідна історія біографії, жанровою основою якої є опис життя конкретної людини з акцентом на психологічний аналіз її особистості. Неминуча популярність біографій, як влучно показує Ю. Лотман, полягає у тому, що “особистість людини є складною психологічною та інтелектуальною структурою, що виникає на перетині епохальних, класових, групових та індивідуально-унікальних моделей свідомості і поведінки, і будь-які історичні і соціальні процеси реалізують себе через цей механізм, а не поза ним (через думки і поведінку людини)” [9: 230-231].

Інтерес до життя видатних особистостей залишався питомим упродовж усієї історії людства. Питання “Чому людей цікавить особисте життя митця?”, на нашу думку, належить сфері психології. Очевидно, в героях біографій читач шукає відповіді на власні екзистенційні питання, формулює принципи власного життя, тобто, за словами М. Бахтіна, бачить “того можливого іншого, яким ми найлегше буваємо захоплені в житті, який з нами, коли ми дивимось на себе у дзеркало, коли мріємо про славу, будуємо життєві плани; який увійшов у нашу свідомість і часто керує нашими вчинками, оцінками і баченням себе” [2: 133]. Суголосну думку про потребу читачів побачити красиву і багату людську особистість висловлює Л. Гінзбург, а Ю. Лотман наголошує, що специфіка естетичних переживань читача пов’язана зі злиттям у біографії художнього і документального елементів: “Перед читачем не актор, який падає зі смертельною раною, а потім піднімається і кланяється під аплодисменти публіки, – мова йде, за Пастернаком, “о полной гибели всерьез” [9: 229].

Психологічний аналіз особистості в біографії невід’ємний від її історичного ракурсу. Кожна видатна особистість персоніфікує історію, і остання практично не може обійтися без індивідуальних біографій. Безумовно, важливим аспектом біографічного та історичного твору виступає зорієнтованість на відтворення історичних, задокументованих фактів і подій, а також спроба письменни-

ка наблизити минуле до сучасності, знайти такі історичні паралелі та аналогії, які б допомогли відповісти на питання, що постають перед сучасниками. Однак багатство історичного фону не повинно заступати ті індивідуальні риси персонажа біографії, які роблять його життя видатним. Як зазначає Ю. Лотман, особливості особистості відступають на другий план, якщо об’єкт біографії цікавий лише як син свого часу, представник своєї епохи, середовища, класу, в той же час перед автором біографії стоїть складне завдання поєднати у своєму персонажі такі особистісні риси, які одночасно дозволяють показати його і як людину свого часу і людину, яка обганяє історію [9: 230].

Взаємозалежність історії і біографії дозволяє також простежити, як своєрідність історико-культурної доби витворює власний тип біографічного письма, тобто іншими словами, реалізується в сюжетному наративі певного типу. Зберігаючи сталою загальну оповідну схему “народження – навчання, перший успіх/перша невдача – великий успіх – визнання/вигнання/крах – смерть”, біографії різняться характером конфлікту зі світом, життєвих і творчих суперечностей, вкорінених не лише в індивідуальних рисах митців, а й в самій добі, якій вони належать. Так, канонічними для романтизму можна назвати біографії Байрона і Шеллі (зокрема, “Спогади про останні дні Байрона і Шеллі” Едварда Трелані, “Байрон” А. Моруа), в яких зафіксований певний стиль життя романтиків. Зразком вікторіанської біографії слугують біографії “Життя Шарлоти Бронте” (1857) Е. Гаскел та “Джордж Еліот” (1902) Л. Стівена (а також “Автобіографія” (1883) Ентоні Троллопа). Це означає, що у біографічному письмі, по-перше, відчитується стиль життя тієї чи іншої доби, особливості ментальності, вірувань, чутливості, і, по-друге, відшукується те спільне у житті та творчості, яке дає дослідникам можливість стверджувати, що “стилістичні форми художньої літератури містять стилістичні форми особистого життя” [6].

На сьогодні в науці про літературу добре усвідомлено, що у кожную культурну добу біографія відтворювала певну концепцію людини, певний ракурс життя видатної особистості. Натомість складність визначення жанрів біографічної літератури також пов’язана з тим, що біографія, автобіографія, мемуари, щоденники та інші жанрові різновиди містять у своїй основі два взаємозапере-

чуючих чинники: вони, по-перше, спираються на фактичний матеріал, документальне начало, а по-друге, створюються за законами художньої творчості. Відтак, науковий елемент поєднується у них з художньою оповіддю. На цю особливість біографічного письма вказано практично в усіх визначеннях біографічних жанрів, зокрема, в роботах С. Аверінцева, Л. Гінзбург, Б. Дубіна, О. Кривцуна, Т. Потніцевої та інших учених.

Для літературознавчих досліджень важливо розрізнити поняття “біографія” як видове поняття, яке охоплює такі жанрові форми як літературна біографія, біографічний роман, автобіографія тощо, і як жанрове поняття, яке знаходиться на одному рівні з іншими жанрами (наприклад, з біографічним романом).

В історії літератури біографією називають жанр, в основі якого лежить опис життя конкретної людини. Її основою виступають закони художньої словесної творчості, що відповідають історико-літературній добі та естетичним уподобанням автора. Однак цей опис є невід’ємним від документальної основи. “Документ у біографії більше ніж доказ, його перша функція – керувати уявою”, – слушно зауважує українська дослідниця Т. Потніцева. Вона також вказує на те, що літературна біографія має “самостійну поетологічну форму, яка не розчиняється ні в історіографії, ні в романній творчості” і що “цей жанр існує як своєрідний вид літературної діяльності, як повноправний учасник літературного процесу” [7: 299-300], а складність його вивчення зумовлена своєрідністю та парадоксальністю поєднання факту і вигадки.

Виходячи із співвідношення факту і вигадки вчені розрізняють документальні біографії (біографії наукового типу, офіційні) і літературні (художні або белетризовані) біографії. Біографії першого типу зосереджують увагу на документальних відомостях, виступають своєрідним документальним монтажем і важливим науковим джерелом знання про видатних особистостей. Відіграючи позитивну роль в історії культури, вони, все ж, не відтворюють живий і цілісний образ людини і тому не привертають інтерес широких кіл читачів. Таке завдання виконують літературні біографії. Саме у них відновлюється безперервність життя людини, єдність її особистості. Літературна біографія в художній формі опрацьовує факти життя обраної особистості, її досягнення та ідеї. Фік-

ціональний елемент такого твору не спотворює фактів дійсності, натомість допомагає структурувати його художній простір, надати завершеності його наративу.

За ідейно-тематичним навантаженням серед літературних біографій виділяють інтелектуальні, наукові, письменницькі, в яких, на наш погляд, акцентуються різні аспекти життя людини, наприклад, роль особистості в історії ідей, в історії країни або в історії літератури. Наприклад, наукову літературну біографію в англійській літературі можна проілюструвати автобіографічними творами Чарльза Дарвіна – “Подорож натураліста навколо світу на кораблі “Бігль”, “Автобіографія”, його дорожніми щоденниками. У передмові до “Походження видів” і в “Автобіографії” вчений зазначав, що подорож на “Біглі” відіграла величезну роль у формуванні його еволюційних поглядів і визначила подальшу наукову діяльність. Зразком реконструкції інтелектуального розвитку вченого, етапів його наукового і духовного становлення можна вважати “Інтелектуальну автобіографію” сучасного французького філософа Поля Рікера, який зосереджується на етапах власної роботи і подає події приватного життя лише, якщо вони допомагають висвітлити цю тему.

Квінтесенцією жанру літературної біографії вважають письменницьку біографію, оскільки в ній найяскравіше проявляються “художні та естетичні параметри, відбувається сплав літературності (філологічності у сучасному розумінні та художності)” [7: 300]. Саме поняття “літературна біографія” містить певний парадокс, актуалізований Семюелем Кольріджем у його творі “Biographia Literaria” (“Літературна біографія”). Англійський романтик, долучаючись до формування понятійного апарату біографічного письма, наголошує невід’ємний від життєвої історії творчої особистості аспект, а саме історію творчого шляху, духовних і естетичних шукань. Таким чином, у С. Кольріджа літературна біографія набуває значення письменницької. Однак варто зазначити, що хоч життя і творчість невід’ємно пов’язані між собою, але повного збігу між ними також немає. Особисте життя митця виступає своєрідною сферою творчості, коли неможливо роз’єднати самореалізацію видатної особистості в житті і мистецтві. Прикладом може слугувати життя і творчість Дж. Байрона, чії особистісні світоглядні уявлення знайшли вияв в обох сферах, що зафіксовано в поняттях “байронічний настрій”,

“байронічний герой”, “байронічна поема”. З іншого боку, в історії культури існує багато прикладів, коли біографія митця залишалась загадкою, і це приводило до численних версій та інтерпретацій. Наприклад, дослідники по-різному трактують біографію В. Шекспіра, але це не заважає розуміти його твори. Самі намагання цілісно відтворити життя творчої особистості засвідчують невід’ємний зв’язок між власне літературною і життєвою біографією людини.

Отже, знання життя письменника не можна вважати єдиним джерелом розуміння його творчості та чіткішого усвідомлення того надособистісного, що містить у собі художня література. Однак, знання подій та обставин життя дозволяє глибше відчувати митця як людину. Як казав один із творців жанру літературної біографії Шарль де Сент-Бев: “У видатній особистості мене цікавить навіть те, як він зав’яже краватку”. Історія життя часто допомагає зрозуміти ритм творчості письменника, її еволюцію, проблематику, образи.

Письменницька біографія набуває поширення в сучасній англійській літературі, стає сферою найбільшого інтересу та експериментування. Цьому сприяє усвідомлення вкоріненої в літературі інтертекстуальності та ідея сприйняття літератури як єдиного текстуального простору, адже літературна біографія – це не лише звичайна сукупність біографічних фактів, вона містить також їхні трактування, у яких відбиті соціокультурні та естетичні уявлення того часу, в якому живе інтерпретатор, а також і його індивідуальні особистісні риси. На цей подвійний смисл біографії звертає увагу російський дослідник Б. Дубін. “...це схема впорядкування власного досвіду, авторегулятивна конструкція і в цьому сенсі компонент системи орієнтацій самого дійового індивіда, – пише він. – З іншого боку, це побічне, так чи інакше гіпотетичне відтворення (дублювання) схеми саморозуміння і самопредставлення індивіда тепер уже іншою діючою особою в процесі її смислової дії – в ситуації та акті біографування, біографічних реконструкцій, “зовнішнього” розуміння...” [5: 99-100]. Отже, в будь-якій біографії відбувається зустріч двох особистостей та двох епох – тієї, в якій живе герой твору, і тієї, в якій написана біографія. Неможливо не враховувати і читача літературної біографії, який може належати зовсім іншому часові.

Не менш важливим аспектом побутування літературної біографії виступає її вплив на розвиток інших жанрів, зокрема, біографічного роману. С. Аверінцев, підсумовуючи значення життєписів Плутарха, говорить про їхні довготривалі історико-культурні наслідки для Нового часу: “Концепція канону видатних людей була прийнята народженою у XVII-XIX ст. історичною свідомістю європейських націй ... без моралістично-біографічного імпульсу неможливо таке центральне явище новоєвропейської культури, як роман: від “Принцеси Клевської”, “Манон Леско”, “Тома Джонса”, через “Вертера”, “Девіда Коперфілда”, “Анну Кареніну”, до “Жана Крістофа” і “Доктора Живаго”. ... В самих основах європейської класики закладено ставлення біографічного шляху індивіда до найцікавішого з сюжетів” [1: 653]. Російський вчений С. Мелетинський також вважає, що література щоденниково-дослідницьких жанрів є одним з головних витоків роману взагалі [7: 301].

Оскільки поняття біографічного насамперед пов’язане з відповідністю реальним особам і подіям, відомим з інших документальних джерел, у зв’язку з біографічним романом постає питання про конфігурацію співвідношення істинного й уявного у ньому. Як наголошує Гадамер, у художньому тексті “немає нічого, що гарантувало б істинність, – немає тієї орієнтації на “дійсність”, яку звикли називати “референцією”. ... Витвір мистецтва має власну автономію.” І тому “питання про істинне і неістинне видаються безнадійно нероздільними і заплутаними” [4: 153-154]. Біографічний, а також автобіографічний роман, таким чином, є більше чи менше наближеним до правдивого відтворення життя, але його художні параметри все ж зорієнтовані не на документ, а на художню уяву автора. Дослідники цього жанру наголошують на тому, що у біографічному романі значна роль відводиться художньому вимислу, який “белетризує твір, нерідко заповнює прогалини у біографічних даних” [8: 607]. Те, що автор науково-популярного жанру отримує ціною аналізу, письменнику, автору біографічного роману дається художньою інтуїцією, зазначає Ю. Лотман [9: 230].

Вже для перших зразків біографічного роману, які, як і літературні біографії, слід шукати у пізній античності, характерна відсутність зазіхань на статус правдивої історії. Роман “Життя Аполлонія Тіанського” Флавія Філострата (III ст. н.е.) вважають першим справжнім зразком біографічного роману в європейських

літературах. У цьому творі давньогрецький автор вперше окреслює і параметри жанру, наголошуючи, на тому, що його твір не претендує на правдиву оповідь: "...Про що тут йтиметься окрім наслідування? – Про уяву! Усе це – ще й робота уяви, адже вона набагато майстерніша від наслідування, бо наслідування відтворює лише те, що є очевидним, тоді як уява іде далі, до того, що залишається прихованим, витворюючи можливі, хоча й небували образи. Наслідуванню часто заважає подив, а ось уява, не знаючи перешкод, часто піднімається до висоти власного ідеалу" [5: 208].

У XVIII–XX століттях генеза біографічного роману була доволі складною. Його специфічні риси закладалися в процесі становлення роману як жанру. Вчені і донині по-різному оцінюють цей жанровий різновид. М. Бахтін, який заклав теоретичні основи для його вивчення, вважає, що біографічного роману як романного різновиду не існує: "...чистої форми біографічного роману, по суті, ніколи не існувало. Існував принцип біографічного (автобіографічного) оформлення героя в романі, відповідного оформлення деяких інших моментів роману" [2: 195]. Подібної думки дотримуються і українські літературознавці. Ю. Попов, наприклад, доводить спорідненість біографічного роману і роману виховання, наголошуючи на часовому чиннику, а саме: домінуванні біографічного часу, його циклічності, прискореності або сповільненості залежно від етапів життєвого шляху в романі виховання [7: 493]. Проблематичність розрізнення біографічного роману з романом виховання, а також з іншими різновидами роману, пояснює, таким чином, відсутність його як окремого поняття в більшості літературознавчих енциклопедій та словників.

Враховуючи зазначені точки зору, а також поширеність вживання поняття "біографічний роман", спробуємо окреслити ті його вагомні характеристики, які є важливими для літературознавчих досліджень. По-перше, роман – це фікціональний жанр за своєю суттю. І хоча автор біографічного роману своїм героєм обирає реально існуючу людину – видатного громадського діяча, вченого, митця, і відповідно, реальні історичні події, він свідомо і вільно може вводити у художній простір твору фіктивні події (а також фіктивних персонажів), чим порушує тотожність між реальною особою і літературним героєм.

По-друге, модель відтворення життя видатної людини залежить

від доби, коли створюється такий роман, вона засновується на естетичних уявленнях письменника, який власним твором презентує свій час. Таким чином, у біографічному романі відбувається перехрещення двох епох, двох історичних площин. Воно стає особливо помітним, коли героєм роману виступає людина мистецтва. Творчість митця є обов’язково репрезентованою у творі, і біографічний роман отримує додатковий вимір. У ньому відбувається творчий діалог двох митців, сюжет набуває полілогічності, а оповідь інтертекстуальності. Відтак, біографічний роман є сферою постійного ідейного та художнього оновлення.

По-третє, у випадку біографічного роману необхідно також пам’ятати, що будь-який роман – це особливий спосіб ведення оповіді. “В той час, коли вірогідна розповідь завжди спирається на джерело ззовні, роман сам по собі, своїми засобами, – зазначає французький новороманіст Мішель Бютор, – повинен перекопувати в тому, про що він розповідає. Ось чому роман є сферою, переважно, феноменологічною, де найзручніше вивчати, яким чином виявляє себе чи може репрезентувати себе реальний світ, ось чому роман є лабораторією наратування” [3: 195]. З цієї точки зору будь-який художній твір, в тому числі і біографічний роман, є певною наративною структурою, яка особливим чином реконфігурує реальність у вигаданий художній світ.

Отже, на відміну від жанру літературної біографії, біографічний роман не зв’язаний обов’язком документальної відповідності реальним обставинам та подіям, що пояснює введення фіктивних персонажів і подій у художній простір твору, а також порушення його часової тяглості. Відтак, дистанція між предметом зображення і самим зображенням зростає, що уможливило акцентацію не стільки суб’єкта біографування (видатної особистості), скільки його інтерпретацію письменником-біографом і, своєю чергою, акцентує діалог творчих особистостей та епох. Окрім цього, фікціо-налізація біографії обраного персонажа приводить до питання про наративну побудову і наративні стратегії, обрані автором твору, а на більш загальному рівні – про художність в літературі.

Підсумовуючи, слід зазначити, що проблема жанрової ідентифікації літературної біографії і біографічного роману є відкритою і засвідчує межовий характер обраних форм біографічного письма.

Література

1. Аверинцев С.С. Добрый Плутарх рассказывает о героях, или счастливый брак биографического жанра и моральной философии // Плутарх. Сравнительные жизнеописания в двух томах. – М.: “Мысль”, 1994. – Т. I. – С. 637-653.
2. Бахтин М.М. Автор и герой. К философским основам гуманитарных наук. – СПб.: Азбука, 2000. – 332 с.
3. Бютор М. Роман как поиск // Судьбы романа. – М.: Прогресс, 1975. – С. 193-199.
4. Гадамер Х.-Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики. – М.: Прогресс, 1988. – 700 с.
5. Дубин Б.В. Биография, репутация, анкета (о формах интеграции опыта в письменной культуре) // Дубин Б.В. Слово – письмо – литература: очерки по социологии культуры. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – С. 98-118.
6. Кривцун О. Жизнь художника: культурно-исторические основания биографии // Человек. – 1997. – № 4. – <http://www.deol.ru/users/krivtsun/article4.htm>.
7. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 636 с.
8. Літературознавчий словник-довідник / Р.Т. Гром’як, Ю.І. Ковалів та ін. – К.: ВЦ “Академія”, 1997. – 752 с.
9. Лотман Ю.М. Биография – живое лицо // Новый мир. – 1985. – № 2. – С. 228-236.
10. Плутарх. Избранные жизнеописания / Плутарх. Том 2. – М.: Правда, 1987. – 608 с.
11. Fowler A. Kinds of Literature: An Introduction to the Theory of Genres and Modes. – Oxford: Oxford University Press, 1982. – 368 p.